

УДК 316.66

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук;
Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

СТАТУСНО-РОЛЬОВА СТРУКТУРА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЕМПІРИЧНІ РОЗВІДКИ

Розглядаються особливості статусно-рольового структурування сучасного українського суспільства та трансформації рольової регуляції соціальної поведінки в ситуації тривалої суспільної нестабільності в Україні.

Рассматриваются особенности статусно-ролевого структурирования современного украинского общества и трансформации ролевой регуляции социального поведения в ситуации длительной общественной нестабильности в Украине.

Peculiarities of status-and-role structuring of the modern Ukrainian society and transformations of the role regulation of social behavior in the situation of prolonged instability in Ukraine are examined in the paper.

Ключові слова: соціальна роль, рольовий репертуар, рольова поведінка, регуляція поведінки, суспільна нестабільність.
Ключевые слова: социальная роль, ролевой репертуар, ролевое поведение, регуляция поведения, общественная нестабильность.

Keywords: social role, role repertoire, role behavior, behavior regulation, social instability.

Чи не найхарактернішою рисою сучасного суспільства є помітне зростання соціального капіталу співдіючих у ньому індивідуальних акторів, пов'язане, з одного боку, з розвитком технічних засобів зв'язку, транспорту, стрімкою урбанізацією, з другого – з виникненням нових склад-

них форм взаємодії, потенційно доступних сучасній людині. Відтак має місце трансформація соціально-рольової і соціально-статусної структур життєдіяльності, модернізація індивідуальних рольових наборів, яка до того ж каталізується унаслідок цілого ряду кардинальних змін українського суспільства, відмирання певної частини традиційних для радянського суспільства зразків рольової поведінки і натомість поширення ряду нових практик. Закономірно, що при цьому зростає соціально-психологічна багатовимірність групової належності, відбувається мультиплікація міжособистісних взаємодій.

Теоретичне осмислення закономірностей, умов та чинників соціальної регуляції в сучасному українському суспільстві одночасно потребує з'ясування специфіки їх дії в існуючих умовах невизначеності, характерних для періоду соціальних трансформацій, та створення прогнозу щодо динаміки їх ефективності у найближчому майбутньому. Розглядаючи можливості такого пошуку, треба передбачати необхідність комплексного багатовимірного (соціоструктурного, соціокультурного, соціально-психологічного, габітуального) аналізу системи впорядкування соціальної поведінки, на чому вже наголошувалося в попередніх дослідженнях з цієї проблеми [1, с. 140–153].

Сучасна людина має позиціонуватися у різних площинах соціального простору – від територіального та професійного вимірів до дозвільневих захоплень. Часово-просторова конфігурація ролей аж ніяк не може бути зведена за цих умов до спрощеної схеми, бо подібна редукція означала б ігнорування тих суперечностей у рольовій структурі, що стають дедалі частіше невід'ємним складником життєдіяльності особистості в сучасному хронотопі.

Йдеться про поєднання традиційних і знов утворених механізмів міжгрупової та внутрішньогрупової взаємодії, з огляду на зміст яких певним чином видозмінюється регулюючий вплив соціальних і групових приписів, норм, санкцій, очікувань тощо. Щодо індивідуального суб'єкта рольової поведінки з'ясування природи, характеру, спря-

мованості й інтенсивності такого впливу видається особливо актуальним, бо, з одного боку, він є віддзеркаленням утворення останнім часом якісно нового, більш складного типу соціальності, з другого – результатом діючої водночас тенденції до певної десоціалізації. Так, змальовуючи образ сучасної людини, В.Бурлачук відзначає цілу низку ознак втрати інтересу до соціального життя. Наш сучасник, на думку дослідника, перебуває поза соціальною системою (86% респондентів не належать до жодної із громадських політичних організацій чи рухів), він розгублений (80% респондентів згодні з тим, що наразі все так хитко, і здається, що може трапитись все, що завгодно), він депресивний, ні у що не вірить (76% респондентів згодні з тим, що при теперішньому безладі та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити), жалкує за своїм минулим (85% респондентів згодні з тим, що багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах), він не ідентифікує себе з політичною партією (68% респондентів не довіряють політичним партіям), перестав ідентифікувати суспільство з державою, висловлює тотальну недовіру до політичних партій. Він стихійно протистоїть системі, відмовляючись брати в ній участь, у діяльності державних осіб і чиновників убачає лише корупцію, а себе розглядає у зв'язку зі своєю особливою культурою та історією [2, с. 263–264].

Відкинувши правила суспільного співжиття, він дедалі більше замикається в пошуку власної ідентичності, чи то за допомогою своєї ізоляції від суспільства, чи то шляхом створення маленьких груп, здатних виразити його інтереси. Політичні ідеології, які розглядають діючих осіб суспільства насамперед як громадян і заявляють, що посилення колективної дії і завоювання державної влади приводять до особистого звільнення, зруйнувалися і не викликають нічого, окрім байдужості та неприйняття.

Потрібно зважити й на те, що цілий ряд ролей є ситуативними (пасажир автобуса, перехожий тощо), котрі виконуються ледве не автоматично. Зміна життєвого світу

зачіпає їх незначною мірою або взагалі не зачіпає – на відміну від тих ролей, що сприймаються як невід’ємна складова “Я”. Ситуація нестабільності, що ставить під сумнів систему усталених статусів і відповідних рольових наборів, насамперед відбивається саме на них. Адже такі ролі зазвичай стають надбанням особистості унаслідок тривалих цілеспрямованих зусиль й їхнє знецінення зачіпає її ціннісно-світоглядні засади. Саме на самовизначення респондентів щодо такого типу рольової взаємодії було спрямоване запитання, використане під час проведення моніторингу громадської думки в 2013 р.: “Кожний з нас належить до різних спільнот, про які можна сказати “це – Ми”. Скажіть, будь ласка, котрі з таких “Ми” найважливіші для Вас особисто?” (допускалося не більше 5 виборів з 15 запропонованих варіантів відповіді), розподіл відповідей наведений у таблиці 1.

Аналіз наведених даних засвідчує, що за ступенем значущості практики рольової взаємодії респондентів можна поділити на чотири категорії.

До першої за важливістю належать ролі, які набуваються у сфері взаємодії в найближчому мікросередовищі – серед родичів і друзів – цю позицію відзначили 53,5% учасників опитування. Така ситуація є цілком природною; навпаки, подив викликає те, що до найважливіших даних тип ролей віднесли лише трохи більше половини опитаних.

До другої категорії слід віднести соціально-рольові номінації, що мають приблизно однаковий рівень значущості – 30–35%. Це “громадяни України” (35,9%) “однолітки, люди одного покоління” (32,1%), “жителі одного міста, села” (30,6%), в яких задаються статусні координати акторів щодо громадсько-політичного, соціально-часового та соціально-просторового вимірів.

Третя категорія найчисленніша, до неї належать види рольового спілкування, які отримали від 17 до 11% виборів, а саме: “люди, з якими мене об’єднують спільні захоплення” (16,7%), “люди однієї віри” (16,1%), “люди однієї національності” (15,9%), “люди схожого достатку”

(15,2%), “люди, з якими я разом працюю (вчуся)” (14,9%), “люди однієї професії” (14,2%), “жителі одного регіону” (14,2%), “люди спільної історичної долі” (11,9%). Ця категорія об’єднує доволі широке коло різноманітних сфер взаємодії, статуси в яких виявилися приблизно однаково важливими для респондентів. Слід відзначити порівняно високу значущість статусно-рольових позицій у сфері дозвільневих захоплень. На наш погляд, це є ознакою високого самореалізаційного ефекту, пов’язаного з набуттям і підтримкою статусу в самостійно обраній царині життєдіяльності, тоді як національність, вірування, регіон проживання тощо більшою мірою залежать від життєвих обставин, традицій, походження, аніж від самого суб’єкта рольової поведінки. Порівняно висока значущість кожного з цих статусів вказує на збереження за цими видами статусів їх традиційної ролі самоідентифікаторів у системі суспільних координат.

Закономірною видається і посередня значущість статусно-рольових позицій у площині співналежності до історичних зрушень: з одного боку, ідеологічний міф про “єдину спільноту – радянський народ” втратив значну частину своєї сили, з другого – чимала частина населення відчуває ностальгію за простими уніфікованими істинами епохи тоталітаризму.

Схожа за результатом, але діаметрально протилежна за вектором розвитку ситуація спостерігається щодо самоідентифікації стосовно свого статусу як жителя того чи того регіону. Останніми роками регіональний чинник дедалі частіше виступає значущим, ґрунтуючись на реальній економічній, політичній та соціокультурній диференціації соціального простору України. Можна очікувати, що відчуття спільної історичної долі й відповідне позиціонування зменшуватиметься, тоді як підстави для регіональної диференціації дедалі зміцнюватимуться.

Що ж до порівняно невисокої значущості для учасників опитування статусів у фаховому чи виробничому (або навчальному середовищі), надто якщо порівнювати з ча-

сами існування СРСП, то вона є результуючою, з одного боку, зрослої соціальної мобільності населення, більшого спектру використання свого трудового потенціалу, з другого – потребою нестабільністю ситуації у сфері зайнятості, постійної готовності адаптуватися до ймовірних змін, а відтак архаїчних орієнтацій на довготривалу взаємодію у сфері професійної активності.

Нарешті, до четвертої категорії – малозначущих – потрапили статусно-рольові позиції, пов'язані з рівнем освіти (6,1%) та політичними поглядами (6%). Вважаю це цілком закономірним з огляду на те, що цінність і престиж вищої освіти (й освіти взагалі) знизився, поступаючись місцем показникові майнових статків; поширшали водночас і можливості її здобуття. Що ж до політики, то збайдужіння населення до соціально-рольових практик у цій сфері є прямим наслідком розчарування, що настала після відносно короткочасної ейфорії з приводу поступу демократії. Хоча новий злет громадянської самосвідомості, що втілюється у феномені “Євромайдану”, дає підстави для висунення гіпотези щодо хвилеподібного характеру змін значущості політичних соціально-рольових практик, котрі, актуалізуючись з тієї чи тієї причини, відзначаються величезним (хоча за звичайних умов латентним) потенціалом.

Розглянемо також відмінності в соціально-рольових преференціях, які є характерними для різних соціальних груп. Зокрема, за соціально-демографічною ознакою при інтерпретації даних опитування було виділено три групи – молодь (18–29 років), людей середнього віку (30–54 роки) і людей старшого віку (55 і більше років), дані щодо них наведені в *таблиці 1*.

Як бачимо, в усіх трьох вікових групах на першому місці за важливістю є ролі, пов'язані з сімейно-дружніми стосунками. Дещо нижча значущість цього показника у старшої вікової групи, вірогідно, зумовлена характерною для частини людей похилого віку проблемою самотності унаслідок втрати близьких.

Таблиця 1

Показники пріоритетності соціально-рольових статусів у різних соціальних групах (за віковою і гендерною ознаками) (%)

<i>Соціально-рольові статуси</i>	<i>Опитані віком 18–29 років</i>	<i>Опитані віком 30–54 роки</i>	<i>Опитані віком 55 років і більше</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>	<i>Загалом за вибіркою</i>
Родичі і друзі	53,6	54,2	52,4	52,3	54,5	53,5
Громадяни України	37,2	35,6	35,5	35,3	36,4	35,9
Однолітки, люди одного покоління	33,6	28,4	36,9	32,2	32,0	32,1
Жителі одного міста, села	26,5	28,1	37,1	28,1	32,7	30,6
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	22,3	17,7	11,7	18,0	15,6	16,7
Люди однієї віри	14,9	16,0	17,1	14,3	17,7	16,1
Люди однієї національності	18,2	15,3	15,6	15,9	15,9	15,9
Люди схожого достатку	11,6	15,7	16,5	13,7	16,4	15,2
Люди, з якими я разом працюю (вчуся)	17,0	18,5	8,0	16,7	13,4	14,9
Люди однієї професії	10,4	16,4	13,1	15,8	13,0	14,2
Жителі одного регіону	11,6	13,0	11,5	12,3	12,3	14,2
Люди спільної історичної долі	8,3	11,9	13,7	12,2	11,4	11,9
Люди однакового освітнього рівня	6,3	5,8	6,6	5,7	6,4	6,1
Люди близьких політичних поглядів	4,5	5,2	8,2	6,7	5,4	6

Заслужовує на увагу дещо вищий відсоток статусу “громадянин України” серед молоді порівняно з іншими віковими групами, що, на нашу думку, є наслідком не стільки

вищого ступеня патріотизму молодого покоління, скільки того, що їхнє життя, принаймні, свідома його частина, припадає на час існування України як незалежної держави, тоді як серед старших поколінь певна частка ще ідентифікує себе з колишнім СРСР. Про це ж свідчить і порівняно вищий рівень преференцій у молоді щодо статусу національної належності – 18,2% проти практично однакових показників (15,3–15,6%) інших вікових груп, вихованих у дусі ідеології інтернаціоналізму, “стирання національних ознак” шляхом перетворення на єдину спільноту – радянський народ.

Закономірним виглядає і досить помітно менший відсоток значущості рольових статусів, пов’язаних з належністю до одного покоління, у людей середнього віку. На цьому відтинку життя кількарічна різниця у віці здебільшого нівелюється, виникає своєрідне “вікове плато”, де на перший план виступають особисті, насамперед ділові, якості; у молоді ж, як і у людей похилого віку, ця різниця відчутніша, хоч і з діаметрально протилежних причин: для молодості як періоду інтенсивного розвитку особистості, значущим для ступеня суспільної інтеграції є кожен рік. Для старшого ж покоління характерна хоч і не така безпосередня, але помітна кореляція між віком й процесом інволюції.

Помітною є відмінність між соціально-демографічними групами й в оцінці значущості ролей, пов’язаних з поселенськими статусами: наростання з віком преференцій щодо статусу жителя певної місцевості вказує на поступову втрату соціальної мобільності, наростаючим з віком усталенням способу і стилю життя, кола соціальних зв’язків. Так само на характерне переважання динамічних елементів у статусно-рольовій структурі соціальних практик молоді й статичних елементів – відповідно у старшого покоління – вказує й великий розрив між значущістю рольових статусів у сфері аматорських захоплень у перших порівняно з другими – 22,3% проти 11,7 (середнє покоління відзначає проміжний показник – 17,7%).

Середнє покоління вирізняють порівняно вищі преференції щодо значущості ролей у спілкуванні на роботі й серед колег по професії, що виглядає цілком природним з огляду на питому вагу цінності фахової кваліфікації у людей цього віку, орієнтованих на професійну кар'єру.

Найближчими усі три покоління є в оцінці значущості соціально-рольових статусів у сфері достатку, віросповідання, рівня освіти.

Щодо ґендерних відмінностей рольових репертуарів, то тут варто відмітити значущі розбіжності у відповідях щодо важливості рольових практик, пов'язаних з роботою, фаховим спілкуванням, аматорськими заняттями (преференції щодо них вищі у чоловіків) й місцем проживання, рівнем достатку, релігійними віруваннями, родинними стосунками (преференції щодо них більші у жінок). Загалом спостерігається традиційна модель ціннісних пріоритетів і відповідних рольових практик у представників різних статей: чоловіки більш орієнтовані на кар'єрно-професійні здобутки й відповідно вище оцінюють значущість відповідних рольових практик; жінки – на добробут і сімейне вогнище. Однак ґендерні відмінності у статусно-рольовій структурі не є надто разючими, що вказує на подальше зближення поведінкових практик представників різних статей у публічній сфері.

Істотні відмінності помітні при аналізі особливостей статусно-рольових преференцій представників різних регіонів України – Західного, Центрального, Південного і Східного (*табл. 2*). У Західному (і дещо менше Центральному) регіоні перед ведуть соціальні ролі, пов'язані зі статусами, що впливають із макросоціальних відносин особистості – громадянства, національної та релігійної належності, долученості до певної територіальної громади. Натомість у Південному і Східному регіонах помітно більша частка респондентів орієнтується на ролі, що визначаються соціальним мікросередовищем – взаєминами з друзями та близькими, зі співробітниками чи товаришами по навчанню, людьми з відповідним рівнем освіти. Водночас на півдні та сході вищими є показники самоіденти-

Розділ 2

фікації щодо належності до певного соціально-часового зрізу – тут частіше вважають себе “людьми однієї історичної долі”, “людьми одного покоління”.

Є й інші розбіжності у пріоритетності тих чи тих соціальних ролей у різних регіонах. Наприклад, для мешканців центру порівняно з іншими регіонами помітно менш значущим є статус і відповідні соціальні ролі жителя певного регіону. Це, за нашим припущенням, продиктовано більшою соціальною мобільністю жителів столиці та меншою культурно-історичною окресленістю меж цього регіону. Або показово є більш як удвічі вища пріоритетність ролей у соціально-політичній сфері на заході й півдні, що нині є полюсами концентрації прибічників прозахідної та проросійської політичних орієнтацій (табл. 2).

Таблиця 2

Показники пріоритетності соціально-рольових статусів у різних регіонах України (%)

Соціально-рольові статуси	Захід	Центр	Південь	Схід	Загалом за вибіркою
Родичі і друзі	50,4	49,5	57,2	57,4	53,5
Громадяни України	41,2	38,2	32,2	32,3	35,9
Однолітки, люди одного покоління	27,4	27,0	31,8	43,6	32,1
Жителі одного міста, села	35,2	31,8	29,3	26,6	30,6
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	19,9	18,1	17,0	11,5	16,7
Люди однієї віри	31,1	13,5	11,0	13,0	16,1
Люди однієї національності	22,2	17,7	14,3	9,8	15,9
Люди схожого достатку	16,1	18,2	16,4	8,5	15,2
Люди, з якими я разом працюю (вчуся)	11,8	13,2	16,2	18,5	14,9
Люди однієї професії	11,0	16,0	15,8	12,8	14,2
Жителі одного регіону	13,5	8,6	13,7	14,8	14,2
Люди спільної історичної долі	6,6	6,5	19,5	14,5	11,9
Люди однакового освітнього рівня	5,2	3,2	8,5	8,3	6,1
Люди близьких політичних поглядів	8,9	3,7	8,1	4,3	6

У будь-якому випадку очевидний висновок про те, що між регіонами України існують певні не тільки історичні, а й культурні та ціннісні відмінності, що втілюються відповідних відмінностях соціально-рольових поведінкових практик; однак ці відмінності немає підстав вважати проявом якихось непримиренних суперечностей, що стали б на заваді збереженню цілісності Української держави і робили б неминучим світоглядний розбрат та дезорганізацію в суспільстві.

Неабиякий вплив на статусно-рольову структуру має й тип поселення, в якому мешкають респонденти. Жителі великих (понад 1 млн населення) міст більше орієнтовані на свій статус громадянина України (44,9%), тоді як у селах, селищах міського типу (смт) та невеликих містечках цей показник нижчий (34–37%). Водночас відзначають важливість свого статусу як мешканця певного населеного пункту 49,2 селян, 31,2 жителів смт і лише 15,2 містян з великих міст. Тобто в невеликих територіальних громадах значущість соціальних ролей, визначених членством у таких громадах, істотно вища, ніж у мегаполісах, де суспільна атомізація помітніша й вага таких статусів не надто велика. Вплив урбаністичних трендів на статусно-рольову структуру рельєфно демонструє й відмінність між селянами та містянами у сфері релігії: серед перших єдність віросповідання важлива для 22,5%, тоді як серед других – лише для 8%. Натомість для містян майже вдвічі частіше важливими є статусно-рольова позиція серед тих, хто поділяє їхні захоплення: 23,2% проти 13,4%. Іншим компенсаторним механізмом знецінення значення свого статусу в місцевій громаді виступає для містян зростання значущості самоідентифікацій з рідними та друзями – серед жителів великих міст існування такого “ми” важливе для 65,4%, тоді як для селян – лише для 49,2%.

Узагальнюючи, можна зауважити, що статусно-рольові переваги містян виглядають більш ліберальними порівняно з жителями сільської місцевості, котрі тяжіють до більш традиційної моделі.

Слід відзначити й існування диференціації статусно-рольових преференцій за національною ознакою. Якщо серед етнічних українців статус громадянина України є важливим для 37,5%, то серед росіян – 27,5%; ролі, пов’язані з проживанням у певній місцевості, важать для 32,1% українців і значно менше (21,7%) – для етнічних росіян. Так, самоідентифікація з “ми” за національною ознакою є характерною для 16,9% українців і тільки для 10% росіян. Натомість серед етнічних росіян порівняно з українцями вищий відсоток тих, хто схильний ідентифікувати себе з “людьми однієї історичної долі” – відповідно 16,7% і 10,8%. На наш погляд, це є залишковим проявом того маргіналізуючого впливу, що виник унаслідок розпаду СРСР і залишається більш дошкільним для певної частини етнічних росіян, що так і не спромоглися адаптуватися до того, що перетворилися з утворенням незалежної Української держави на етнічну меншину.

Підсумовуючи отримані результати, можна констатувати, що в українському суспільстві відбувається складний суперечливий процес зміни структури рольового репертуару населення: з одного боку, преференції представників різних соціальних груп, хоч і мають ряд істотних відмінностей, досить подібні, з другого – зростає варіативність соціально-рольових практик, котрі не є настільки ж однозначно передбачуваними, як це було за часів казарменого соціалізму, і цей процес трансформації ще далекий від завершення.

Література

1. *Мартинюк І.* Соціальні ролі та рольова регуляція в ситуації суспільної нестабільності / І.Мартинюк, Н.Соболева // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – Вип. 5 (16). – С. 140–153.

2. *Бурлачук В.* Образ суспільства у дзеркалі конкретного соціологічного дослідження / В.Бурлачук // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 262–267.